

Literatura: de la memòria particular a la reflexió general

MARIA BARBAL

Esriptora

Citació recomanada: BARBAL, Maria. «Literatura: de la memòria particular a la reflexió general». *Franquisme & Transició. Revista d'Història i de Cultura* 3 (2015): 289–298. doi: [10.7238/fit.voi3.2819](https://doi.org/10.7238/fit.voi3.2819).

Per mi, l'objectiu fonamental de l'escriptura és comprendre a través de la reflexió profunda d'un argument.

Sóc conscient que, en presentar per títol la memòria personal com a punt de partida per crear una ficció, he reduït els nombrosos impulsos literaris existents a un de sol. La voluntat és d'acotar i dirigir al màxim el meu discurs cap a una conclusió.

Si el meu pare o la meva mare haguessin estat professors d'història, o estudiosos, i m'haguessin parlat, de manera continuada i eficaç sobre els rigors de la Guerra Civil espanyola, dels seus morts i de les altres conseqüències funestes, crec que mai no hauria escrit una novella que centrés l'argument en aquest fet. Però el cas és diferent. La Guerra Civil espanyola ha estat el principal tema emocional de la meva infantesa i adolescència; la dictadura franquista ha constituït el món, també l'ambient, el marc, de la meva experiència personal fins als vint-i-cinc anys. La reflexió sobre totes dues èpoques s'ha convertit en l'ampli espai on es pot enfocar el pensament, els mots, que ha completat l'impuls de l'escriptura pensant a donar-hi cos, coherència i sentit.

Entre el 15 i el 18 de març de 2011, va tenir lloc al Museu d'Història de Barcelona el Congrés Internacional «Espai urbà, memòria i ciutadania. Restauracions, transmissions i resignificacions del patrimoni democràtic», que havien organitzat el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya i el Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID-UAB), amb l'objectiu d'aprofundir en el debat intel·lectual sobre els usos del patrimoni en l'àmbit europeu i americà. La conferència de cloenda es va encarregar a Maria Barbal, que va centrar el relat en la seva narrativa com a espai de memòria de la Guerra Civil i del franquisme. El text que presentem a continuació és l'edició íntegra d'aquella conferència, que ha romàs inèdita fins avui.

L'herència familiar ha condicionat de manera capital la meua actitud com a persona, inconscient durant anys, i que fins a l'escriptura de la primera novel·la, *Pedra de tartera*, publicada el 1985, no es va començar a desvetllar. L'aflorament de la consciència es produirà de ple després de l'esforç d'escriptura de *País íntim*, novel·la publicada al cap de vint anys de la primera, quan aquells fets de la guerra i de la llarga postguerra són portats a la llum de les paraules, però, sobretot, quan l'acceptació de l'herència dels fets viscuts pels avis i pels pares se'm presenta com a ineludible i inajornable. Acceptar no vol dir pas que no em continuï inquietant el fet que no s'hagin rescabalat moralment les víctimes directes, ni tampoc la generació següent, la meua, per la transmissió de greuges rebuts.

Hi ha persones que, en una situació de punt de partida semblant a la meua, des de joves, van evolucionar cap a un compromís polític contra la dictadura franquista amb l'ambició que l'oblit no perdurés. Ho van fer amb l'afiliació a partits, o per adscripció a moviments populars, a entitats, que tenen com a objectiu la conservació de la memòria. Pot ser que algunes es convertissin en estudioses de la història de l'època com un dels personatges de *País íntim*.

Si bé el pas per la universitat, a meitat dels setanta, em va permetre adonar-me que el que havia passat a la meua família no era exclusiu i que, per tant, no ens trobàvem del tot sols en aquest circuit dolorós, mai no vaig ser capaç de comprometre'm amb nom i cognoms, encara que seguia atentament l'activitat subversiva estudiantil i vaig participar esporàdicament en manifestacions i actes de protesta. Ho explico per evidenciar que mai no vaig deixar d'associar posicionament polític amb perill i fins amb desgràcia. La por, interioritzada d'una manera solidíssima per transmissió de la generació anterior, em dominava.

El gener de 1992, em vaig trobar participant en un acte d'homenatge a l'escriptora Montserrat Roig, morta prematurament. Ella havia fet una opció de memòria important documentant-se sobre els catalans als camps nazis, però a mi m'havia interessat en especial un llibre seu sobre l'escriptura, *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, i vaig extreure'n una frase del poeta Joseph Brodsky que ella hi escrivia: «Si hi ha un acte d'amor aquest és la memòria». El dia que recordàvem Montserrat Roig, la frase tenia un sentit cert i emotiu. Ara, al cap d'aproximadament

deu anys, el sentit de memòria per mi s'ha ampliat. Recordar el passat, a més de ganes de comprendre i d'estimar, pot ser també ganes de fer sortir els colors al blanc silenci de l'oblit, a qui infla pit des d'aquesta posició i a qui s'incomoda encara en parlar-ne. És a dir, memòria és reivindicació i denúncia. No és impossible caure en l'orgull de pertànyer a un grup o competir per haver patit més que un altre. Sens dubte, un congrés internacional com «Espai urbà, memòria i ciutadania» només pot encaminar a una meditació sobre la pau. Caldria enraonar de cada país per avaluar les tasques de recuperació de la memòria sobre els esdeveniments de la segona meitat del segle XX i penso que les sessions d'aquests darrers dies hauran informat, en certa manera, sobre les diferents velocitats que cada estat ha practicat.

A l'Estat espanyol, l'anomenada transició des de la dictadura a la democràcia, que va ser subjecta a les pressions del franquisme, llavors encara dominant, per «no reobrir ferides» o per «no desvetllar fantasmes del passat» —cito la frase del poder—, va procurar un silenci ben espès sobre allò que, en paraules de Laure Garralaga Lataste, havia «esqueixat, humiliat, espoliat» les famílies de la banda republicana, amb la denominació de «rojos», «vençuts», i els seus descendents, que havien arribat a ser anomenats «fills del diable».

Tornaré al terreny particular. El fet de no permetre viure el dol pels assassinats de persones estimades va enfonsar les famílies. En el cas de casa, l'àvia, la mare i els seus germans, van comptar entre els qui tampoc no van poder enterrar el meu padrí. Retornats d'una evacuació del seu poble, van restar assetjats per la repressió d'una dictadura de vencedors, que s'estenia per qualsevol faceta de l'activitat diària. Encara que probablement ho deuen haver sentit, en el cas de les terres de llengua catalana, fonamentalment Balears, València i Catalunya, la prohibició de la llengua pròpia a l'escola, a la premsa, als organismes públics va ser un element més d'asfíxia en la vida d'aquestes víctimes.

Les guerres, com tots els fets dramàtics amb conseqüències generals, han inspirat des de sempre les persones que escriuen. La poesia, el teatre, la narrativa d'arreu han mirat cap als conflictes i n'han extret elements per convertir-los en literatura. Una guerra és totes les guerres; així, doncs, tots els autors que escrivim sobre aquests conflictes estem agermanats.

Hi ha centenars de textos publicats basats en la guerra. I, segurament, també, una gran quantitat sense publicar. A Europa, destaquen els que provenen de la Segona Guerra Mundial i del nazisme. Segurament, la majoria de nosaltres n'hem llegit o hem vist pel·lícules que s'hi basaven. També són molt abundants els textos que es fixen en la Guerra Civil espanyola. Les guerres d'avui mateix són i, sobretot, es convertiran en impuls de creació per a escriptors futurs. Però, fixem-nos-hi: malgrat les múltiples traduccions, hi ha una gran quantitat de literatura que no ens arriba, igual que només de manera esporàdica podem obtenir cròniques d'alguns conflictes armats. No coneixem gaires autors vietnamites, asiàtics en general, per posar un exemple, ni africans si no és que s'han nacionalitzat als Estats Units. Si es tracta de creadors en llengües sense estat o minoritàries o de països pobres, la nostra ignorància sol ser absoluta. La mirada des d'una literatura com la catalana ens informa que quan es parla de literatura espanyola, en general no s'hi compta cap obra de les escrites en les llengües que no són en castellà. Així doncs, les perspectives es multipliquen quan intentem analitzar la quantitat de la producció escrita sobre guerres.

Jo trobo molt interessants els llibres de memòries, en especial, quan han estat escrits per persones que partien de l'experiència i tenien o tenen una sensibilitat literària, és a dir, una capacitat de llenguatge i d'estructuració dels continguts. Posaria com a exemple dues d'aquestes obres: *Si això és un home* del químic italià Primo Levi i *Seguir viviendo* de l'austríaca, nacionalitzada nord-americana, Ruth Klüger. Hi ha punts de contacte entre el que ells contenen, la reflexió que en resulta i la meua trajectòria d'escriptora de tres novel·les en què la Guerra Civil hi és protagonista.

Els expliquen la pròpia experiència en un camp de concentració nazi; l'un, acabada de viure; l'altra, al cap d'uns cinquanta anys. Primo Levi va entrar a Auschwitz amb vint-i-tres anys; ella, amb dotze. Des d'un sentit pràcticament idèntic, tots dos són jueus, les perspectives són diverses. Edat, sexe, personalitat... Les visions o mirades sobre una mateixa experiència són diferents en molts aspectes. Cada una és particular.

Al llibre de Klüger hi ha observacions que s'acosten al meu punt de partida. Opino que el fet de ser dona determina una base comuna. Ella expli-

ca la seva estada en tres camps amb la seva mare. I sabem com aquesta nena ho viu i com ho viu la mare, de menys de quaranta anys, quina és la distància entre totes dues, com influeix l'una en l'altra, sobretot, la mare en la filla.

Però jo no vaig viure la guerra. Sóc nascuda el 1949 i quan tenia vora trenta anys em vaig trobar escrivint una novel·la, la qual tenia de protagonista una dona de la generació de la meva àvia, una pagesa de muntanya amb tres fills. Quan la més gran era de divuit anys i el més jove de set, la guerra els canvia la vida per sempre més. Un cas entre els milers de casos; alguns més dramàtics, d'altres menys. Una pedra entre pedres.

Crec, com altres persones, que la literatura pot ser una pàtria. Aquest primer llibre no es tracta pas d'unes memòries, no hi ha experiència pròpia dels fets que s'hi relaten, és una novel·la perquè dins d'un paisatge de base històrica s'hi situen elements ficticis. Noms de lloc, noms dels personatges, característiques, fets. Així esborrava, en part, els rastres de la crònica concreta, me'n distanciava, encara que quasi cada lector de *Pedra de tartera* sap avui que escrivia sobre el Pallars i sobre la vall del riu Àssua. A més, bastants lectors coneixen els pobles on els fets descrits van tenir lloc i fins el cas concret de què parlo. En triar la novel·la intuïa que ningú no podria corregir el meu text per moltes ganes que en tingués. La novel·la no és exacta ni exhaustiva. Així doncs, la responsabilitat sobre les dades que ofereix queda matisada.

Per què la tria? Puc respondre com han fet molts escriptors, i com ho seguiran fent, que «jo no vaig triar el tema sinó que el tema em va triar a mi». Així es va expressar l'autora alemanya Herta Müller, que el 2009 va ser guardonada amb el Premi Nobel de Literatura. Ella va viure amb la seva família molts anys a la Romania de Ceaușescu i la seva mare va passar un temps en un camp de concentració rus, que l'autora recrea a la novel·la *Tot el que tinc ho duc al damunt*.

El fet que els meus pares fossin dos perdedors de la Guerra Civil, encara que amb conseqüències de calibre diferent per a cada un, va obligar-me a rebre una herència familiar que em va encaminar cap a l'escriptura de ficció. Deia Primo Levi que ell no hauria escrit mai si no l'haguessin internat en un camp de concentració. Crec que jo no hauria escrit mai la primera novel·la si no hagués nascut i viscut on ho he fet.

Avui el meu punt de partida em sembla ingenu. L'inici va ser una qüestió que, plantejada en present, és: com és que ningú no parla d'aquelles dones a qui han matat l'home, el pare, el fill, el germà i, en comptes de protecció, de consol i d'ajut, ja que els han arravatat una persona estimada, (que a més solia constituir el puntal econòmic de la casa), es troben malmirades, elles i els seus familiars, i són condemnades a callar, a no alçar el cap, sempre sota sospita? Reclamava la memòria sobre elles, sobre els fets.

Pedra de tartera és una novel·la breu. Va aparèixer l'any 1985 amb segell de l'editorial Laia. Semblava destinada a passar inadvertida: d'autora desconeguda, amb un títol estrany, dins d'una col·lecció juvenil, parlava d'una dona de poble que va a Barcelona a acabar els seus dies, hi havia elements dialectals en el llenguatge. Malgrat aquest atreviment, en una literatura amb dificultats, que sobretot llavors desitjava saber-se moderna, la novel·la va obtenir el favor del públic. Probablement hi havia encara moltes Conxes disperses arreu del país i molts descendents seus que callaven. Vaig comprovar, doncs, que en la societat dels vuitanta el silenci sobre la Guerra Civil era encara la norma.

En aquesta novel·la no s'hi descriu cap batalla ni hi ha sang. Hi apareixen, sí, els anomenats danys col·laterals. Pobresa, marginació, canvi de papers en l'ordre familiar, emigració, desavinences. Cap al final de la novel·la s'hi defineix la guerra de manera ingènua per mitjà de la veu de la protagonista: «Sabia que era mort i que mai més no el tindria a la vora, perquè la guerra és la maldat arrossegant-se per terra per deixar-la sembrada d'escurçons i de foc i de ganivets amb la fulla cap a dalt».¹

Més endavant, llegint en relació amb aquest tema, he trobat reflexions sobre el sentit de cada mot clau. Emir Suljagić, un adolescent de setze anys que va sobreviure el 1992 en l'enclavament d'Srebrenica, anys més tard va escriure un llibre sobre la seva experiència i la de les persones del seu voltant i va arribar a la conclusió que la guerra és un mal en si mateix. Ho afirma dient que, si hi ha violència, ni els supervivents se'n salven del tot. I amplia la mirada i es pregunta quants exèrcits cometen crims contra la humanitat a l'hora d'actuar en nom de la lluita per la democràcia.

¹ Edició commemorativa (Barcelona: Columna, 122).

És per això que es demana si cada crim és un crim o si cal distingir-los. Una altra manera de dir-ho, amb significat equivalent, és l'afirmació que fa: «ens van destruir com a persones abans de destruir la comunitat».

Aquesta visió m'encamina a un altre aspecte de màxim interès per a mi.

Avui penso que als anys vuitanta no era *Pedra de tartera* la novel·la que jo volia escriure per expressar el que havia suposat el conflicte del 1936–1939 per a una família d'entre aquests 180.000 assassinats en la rereguarda i durant els primers anys de la dictadura franquista segons Paul Preston. No obstant això, crec que va ser encertat, llavors, enfocar l'argument des d'un sol punt de vista central. Però quedaven preguntes per respondre. Totes les víctimes són iguals? Una víctima, pel fet de ser-ho, és sempre justa? Quina és la capacitat dels nens per comprendre i assimilar un fet tràgic com les guerres i les seves conseqüències? Totes les criatures tenen la mateixa? Reaccionen de manera idèntica?

Vint anys després de la primera novel·la, a *País íntim*, jo vaig intentar dibuixar un personatge, víctima que manté viu el seu dol interior, ja que no ha pogut assumir-lo socialment al seu moment i encara ha estat malmirada. Aquesta Teresa, que s'atrinxera per sempre en el dolor, no és capaç d'obrir pas a sentiments com la tendresa, a actituds com la paciència, perquè no és capaç de viure si no és amb el cap girat a l'ofensa perdurable. En aparent paradoxa, fa víctimes del seu desconsol immens les persones que l'estimen i a qui estima.

La mirada de la novel·la és la de la generació dels que són néts de la Guerra Civil espanyola, fills d'aquells que la van viure en la primera joventut. De la meua generació.

M'interessava explicar la contradicció entre ser filla d'una família víctima i, alhora, desconèixer gran part dels fets concrets. Ser partícip del dolor, del retret perdurable i pessimista, de la queixa sense compensació possible, però no pas de la rebel·lió, de l'alegria d'una actitud emprenedora. Un personatge com la Rita és incapaç d'estar a primera línia de la lluita contra la dictadura franquista, ha interioritzat la por i l'ordre, no dita amb paraules, d'amagar el seu origen polític.

Curiosament, el llibre de Klüger toca el mateix tema per la circumstància que ella, amb dotze anys, va viure amb la mare a Viena, quan esta-

va envaïda pels nazis, i després, també al seu costat, va sofrir l'experiència de tres camps de concentració.

País íntim, que es refereix a l'espai interior del personatge protagonista, va constituir per mi una reflexió profunda, un qüestionament sobre el fet de l'acceptació de l'herència familiar ja esmentada.

Anys més tard, el 2009, vaig llegir l'article «Trauma psíquico y transmisión intergeneracional» d'Anna Miñarro i Teresa Morandi, a *Memòria Antifranquista del Baix Llobregat*, i vaig quedar astorada. La majoria de conclusions a les quals jo havia arribat en relació amb l'herència del trauma viscut per una de les víctimes d'una injustícia (mort d'algú estimat, repressió, silenci d'anys i anys), les he trobades descrites en aquest treball. Resumint les idees que totes dues estudioses hi aporten a manera de conclusions, en destaco una frase: «el passat sempre es converteix en present».

Parteixen de la hipòtesi que els traumes viscuts en situacions anomenades de «catàstrofe social» no s'exhaureixen en la generació que va sofrir directament l'experiència, es transfereixen als seus descendents i afecten segones, terceres i quartes generacions. Posen èmfasi especial en els efectes de la repressió i el silenci en les dones perquè es converteixen, en part important, en transmissores als fills de la desemparança, de la por, de la vergonya, de la humiliació, del silenci, de la culpa. Les autores de l'article creuen que és possible interrompre aquests efectes de la repressió.

Miñarro i Morandi han estudiat com els nens i adolescents es fan càrrec de l'excés de sofriment que els seus pares no poden assumir, la qual cosa genera l'aparició de múltiples símptomes i inhibicions de diversa importància clínica. Encara que a penes se'n parlés, durant dues generacions, hi va haver casos en què el dolor era tan intens, que estava present quasi d'una manera constant. En aquestes ocasions, els qui el patien van passar un clima enrarit i de desconfiança fins i tot en relació amb els mateixos fills.

L'efecte de la catàstrofe social no és la culminació del drama de l'individu sinó el seu inici. La família amb un pare desaparegut pot portar la mare a una greu depressió, a convertir-se en algú que no pot fer res, per-

què sempre plora i crea una barrera amb els fills; ella pot convertir-se també en repressora, la víctima pot arribar a tenir una actitud de botxí.

Deixant de banda la riquesa de l'estudi i que el fet d'investigar una quantitat determinada de casos proporciona un rang científic a les conclusions, m'interessa constatar que, per la via de l'escriptura, jo vaig arribar a uns punts pràcticament idèntics. La novella se centra en dues protagonistes, una mare que ha perdut el pare a la guerra i que no ha rebut cap consol sinó repressió i nous greuges, i una filla que no ha viscut la guerra, a qui se silencien dades sobre el fet, però que rep una allau de dolor, a través de la negativitat, la desconfiança, la intemperància, causes que fan que li sigui més difícil créixer com a persona.

Sigui com sigui, segurament jo vaig començar a escriure narrativa de ficció per espolsar un dolor carregat d'interrogants, per iniciar un diàleg amb els altres i, per mitjà de la comprensió que l'escriptura procura, arribar a un cert grau d'acceptació. El diàleg encara dura. El comentari de la lectura de les novel·les als centres d'ensenyament, a les biblioteques, m'ha permès enraonar sobre el tema a bastament, i crec que aquests actes, aparentment tan sols literaris, contribueixen a la memòria.

Com altres escriptors, en casos semblants al meu, sovint he estat lloada per la tria de l'argument, pel text. O bé se m'ha agraït l'escriptura d'aquests llibres, sobretot del primer, i, sempre, aquesta opinió favorable, valorativa, en comptes d'afalagar-me m'ha incomodat. Perquè, quin mèrit té portar uns fets a la memòria si fer-ho ni tan sols constitueix un acte de voluntat? Dit d'una altra manera, quin pot ser el mèrit de recordar si és una necessitat personal?

L'estudi de Miñarro i Morandi proposa una via de solució: la narració de l'experiència, sigui pel camí que sigui. És clar que un dels camins és el de l'escriptura literària; per tant, més de vint anys enrere, sense conèixer el seu treball, vaig fer-los cas. Les autores citen Pavese, el qual va deixar escrit el següent pensament: «L'única forma d'escapar de l'abisme és mirar-lo, mesurar-lo, sondejar la seva profunditat i baixar». Puc dir que jo, gràcies a la literatura, ho he intentat.

Barcelona, 18 de març de 2011

Bibliografia

- BARBAL, Maria. 2005. *País íntim*. Barcelona: Columna.
- . 2008. *Pedra de tartera*. Barcelona: Columna.
- KLÜGER, Ruth. 1997. *Seguir viviendo*. Barcelona: Círculo de Lectores.
- LEVI, Primo. 1996. *Si això és un home*. Barcelona: Edicions 62.
- MIÑARRO, Anna & Teresa MORANDI. 2008. «Trauma psíquico y transmisión intergeneracional». *Memòria Antifranquista del Baix Llobregat* 8: 50–53.
- MÜLLER, Herta. 2010. *Tot el que tinc ho duc al damunt*. Barcelona: Bromera.
- ROIG, Montserrat. 1991. *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*. Cara i Creu 59. Barcelona: Edicions 62.
- ROVIRA, Bru. 2007. «¿Todo crimen es crimen?». *La Vanguardia*, 1 jul. (Sobre el llibre *Contra la guerra* d'Emir Suljagić, supervivent d'Srebrenica.)

Aquesta obra està subjecta a una llicència de [Reconeixement 3.0 Espanya de Creative Commons](#)